

Γιώτα Κραβαρίτου

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ευχαριστώ θερμά το Τμήμα σας για την πρόσκληση και χαιρόμαι που ήρθα να λάβω μέρος στο Συνέδριό σας, νιώθω όμως και μια στεναχώρια βλέποντας πως τα νέα πανεπιστήμια προχωρούν με μεγάλους διασκελισμούς στην έρευνα νέων θεμάτων, σε σύγκριση με τον αργό βηματισμό των παλαιών, σε ότι αφορά τουλάχιστο την επιστήμη του δικαίου και όπως εγώ τη βλέπω.

1.Θα πραγματευτώ εν συντομία την προβληματική του φύλου στην ελληνική νομική επιστήμη, αν και σωστότερα ο τίτλος θα έπρεπε να είναι η μη προβληματική του φύλου στη νομική επιστήμη του τόπου μας γιατί οι δυσκολίες ένταξης και ανάπτυξης της οπτικής του φύλου επιμένουν σχεδόν απελπιστικά : ελάχιστη, αν υπάρχει, η πρόοδος από το 1993 που η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών στο ΑΠΘ οργάνωσε το Συνέδριο για τις γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και την Ευρώπη¹. Σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στην Ανθρωπολογία, την Ιστορία ή την Κοινωνιολογία τα Νομικά σα να μην προχωρούν και να μένουν πίσω, παρότι εδώ και πολλά χρόνια ασχολούμαστε με τις γυναικείες σπουδές – και, μια και είπατε ονόματα κύριε πρόεδρε, εγώ θα αναφέρω εδώ μόνο τη Ζώγια Χρονάκη που εδώ και είκοσι χρόνια ασχολείται συστηματικά με τα θέματα αυτά.

1.Τη Νομική Επιστήμη την χαρακτηρίζει το εξής παράδοξο: ενώ είναι ανέκαθεν και εξ ορισμού υποχρεωμένη να ασχολείται με τη Δικαιοσύνη, και σήμερα και με την Ισότητα των φύλων -σύμφωνα με τα άρθρα του Συντάγματος και με αντίστοιχες διατάξεις κυρίως του Ευρωπαϊκού Δικαίου-, και ενώ έχει ανάγκη από την οπτική του φύλου για να πραγματώσει τους στόχους που η ίδια επιδιώκει, αναπτύσσει τεράστιες αντιστάσεις στην κατανόηση αυτής της προβληματικής και την αποδοχή της. Οι λόγοι είναι πολλοί- και ποιόν να πρωτοαναφέρουμε. Ένας από τους πολύ βασικούς είναι, βέβαια, ότι οι κανόνες του δικαίου πάντα γραφόταν από άρρενες σύμφωνα τις προτεραιότητές τους και τις αντιλήψεις τους, και η οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης παρομοίως ασκείται επί αιώνες από το ίδιο φύλο (αυτή η συμπαγής παράδοση δύσκολα μπορεί να ξαναχτιστεί θεμελιωμένη στην ισότητα αν η προσπάθεια δεν είναι συλλογική, συνειδητή, κεντρική στόχευση των ασχολουμένων με το Δίκαιο και τη Νομική επιστήμη). Ένας άλλος σπουδαίος είναι ότι η νομική επιστήμη είναι μια σκληρή επιστήμη, μια επιστήμη ιδιαίτερα hard: είναι μια κανονιστική επιστήμη που οργανώνει την εξουσία, και η εξουσία στις βαθιές καταβολές και ρίζες της –που τώρα πάντως τις βλέπουμε αρκετά καθαρά, όπως περίπου ένα υδρόφυλο φυτό σε ένα γυάλινο δοχείο με νερό -αποκλείει την οπτική του φύλου. Η Νομική ανήκει στις κανονιστικές επιστήμες της οποίας οι πρακτικές της εφαρμογές που συνδέονται με την (αν)ισότητα των φύλων αδυνατούν να αφομοιώσουν αυτή την οπτική στο βάθος της, και όχι επιφανειακά. Η τεράστια παράδοση – η βαρύτητα - που έχει προς αυτή τη κατεύθυνση, της αγνόησης των δομών ανισότητας και ασυμμετρίας, της παραγνώρισης των γυναικείων αξιών και του κόστους κυρίως θα έλεγα της αναπαραγωγής για τις γυναίκες, κάνει πάντα σχεδόν να τείνουν αν όχι βέβαια προς εξαφάνιση πάντως προς

¹ Ομάδα Γυναικείων Σπουδών, Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Εμπειρία, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995 ?

συρρίκνωση- μέσα από την ιδιοποίηση- τα ρήγματα υπέρ της οπτικής του φύλου. Τα ρήγματα λόγου χάρη που προκάλεσε το φεμινιστικό κίνημα με την πολύπτυχη δράση του κατά τη δεκαετία του εξήντα στην Ευρώπη- όπως συνηθίζουμε να λέμε, αλλά τότε είμαστε και εκτός – και σε μας τη δεκαετία του εβδομήντα μετά την πτώση της δικτατορίας. Αποτυπώθηκαν μεν στο Νόμο, σαν να είναι όμως παραμερισμένες, ξεθωριασμένες, οι επιταγές του Νόμου για ισότητα, επιφανειακής εφαρμογής. Ανυπολόγιστης πάντως αξίας αυτά τα ανεξίτηλα τυπωμένα γράμματα του Νόμου- τα black letters κατά τους αγγλοσάξωνες, ένα κρατούμενο που δεν θα αφήσουμε από το χέρι μας. Η εφαρμογή όμως της ουσιαστικής ισότητας, που προϋποθέτει την προβληματική και οπτική του φύλου δεν έχει εγγραφεί στις διανοητικές αποσκευές και τις απαραίτητες τεχνικές για την άσκηση της εργασίας- του λειτουργήματός τους όπως λέμε -των διαφόρων κατηγοριών νομικών, δικαστών δικηγόρων, πανεπιστημιακών- ως μην ξεχνάμε πως το δίκαιο είναι μεταξύ των άλλων καθημερινή πρακτική και πράξη. Οι νομικοί έχουν εκπαιδευτεί με ένα είδος παρωπίδων ως προς την προβληματική του φύλου-υποθέτω ότι δεν συμβαίνει το ίδιο με τους εδώ φοιτητές της ανθρωπολογίας-κοινωνιολογίας- που τους διευκολύνει να αναπτύσσουν αντιστάσεις, και τους εμποδίζει να ασχοληθούν με το ζήτημα της ισότητας και να την εφαρμόσουν, και τούτο όχι μόνο στη χώρα μας.

2. Στην ελληνική επιστήμη του δικαίου δεν έχουμε μόνο τα γνωστά εμπόδια που επισημαίνονται και τις χαρακτηριστικές αντιστάσεις που συναντάμε γενικά, όπως είναι ο γνωστός και μη εξαιρετέος αντιφεμινισμός² όπως διυλίζεται και επεκτείνεται στους τόπους παραγωγής της νομικής επιστήμης, η άγνοια ή ενδεχομένως ένας φόβος που οδηγεί σε απόρριψη όχι μόνο της ενασχόλησης αλλά και της απλής γνωριμίας (γνώσης) και ενημέρωσης με την προβληματική του κοινωνικού φύλου- πράγμα που χαρακτηρίζει ακόμη και ευαίσθητους μαρξιστές, φίλους και εξαιρετικούς νομικούς³. Δεν είναι μόνο η εγγραφή και των γυναικών που ασχολούνται με τη Νομική επιστήμη σε αυτή την παράδοση και η –ασυνείδητη- εκ μέρους τους υιοθέτηση και συνέχιση της ανδρικής νομικής γραφής και σκέψης (εδώ, αχ, και οι πολυάριθμες πλέον –στις κατώτερες βαθμίδες στην συντριπτική πλειοψηφία τους- δικαστίνες), πράγμα που δείχνει ότι η γλώσσα του δικαίου παραμένει πάντα η ανδρική γλώσσα. Είναι, ακόμη, γιατί στη χώρα μας κυριαρχεί η δογματική ερμηνεία του δικαίου, μια ερμηνεία που δεν παίρνει υπόψη της άλλες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία λόγου χάρη, και τα πορίσματά τους. Δεν είναι δηλαδή σε εμάς όπως στις χώρες του Common law- Αγγλία, Ηνωμένες Πολιτείες Αυστραλία- όπου εκεί οι δικαστικές αποφάσεις είναι επιδεικτικές τέτοιου είδους αναλύσεων και αναφορών ιστορικών, κοινωνικών, οικονομικών, ακόμη και φύλου- γιατί σε αυτές τις έννομες τάξεις και στο νομικό τους πολιτισμό οι δικαστικές αποφάσεις στα λεγόμενα *obiter dicta* φιλοσοφούν κιόλας και συνομιλούν ανοιχτά με τον σκοπό του νόμου, με τη δικαιοσύνη. Τούτο δεν συμβαίνει σε εμάς όπου ο/η δικαστής έρχεται να εφαρμόσει τον νομοθετημένο κανόνα. Εδώ κυριαρχεί ο νομοθετημένος κανόνας αφενός, ο ποζιτιβισμός αφετέρου που δεν διευκολύνουν.

² Βλ. τα σχετικά κείμενα της Αγγέλικας Ψαρά.

³ Προσωπική μαρτυρία: πριν από χρόνια δημοσίευσα ένα βιβλίο με τίτλο ‘Φύλο και Δίκαιο’(Παπαζήσης, 1996). Το βιβλίο αυτό δεν έχει παραπεμφθεί από κανένα, απολύτως κανένα, συνάδελφο της Σχολής μου μέχρι σήμερα, αν και πολλοί ασχολούνται με θέματα φύλου και ισότητας. Πιστεύω ότι κάτι ανάλογο δεν μπορεί να συμβεί στη ιστορία, ανθρωπολογία και κοινωνιολογία- ίσως γιατί δεν είναι τόσο ‘σκληρές’ επιστήμες.

Στις χώρες του Civil Law, του ευρωπαϊκού δικαίου πλην της Ελλάδας συμπεριλαμβάνεται βέβαια και η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία κλπ : σε όλες αυτές τις χώρες δεν υπάρχουν οι αντίστοιχες σε έκταση συζητήσεις, έρευνες, βιβλία και άρθρα για την οπτική του φύλου που συναντάμε μέσα στο ίδιο το πεδίο της νομικής επιστήμης όπως συμβαίνει κατεξοχήν στις χώρες του Common Law. Υφίστανται μεν τέτοιου είδους έρευνες και μελέτες, έχουν γίνει και γίνονται κυρίως από γυναίκες που είχαν λάβει μέρος στο φεμινιστικό κίνημα, αλλά είναι περιθωριακές ως προς την παραγωγή της ίδιας της νομικής επιστήμης και στο εσωτερικό της⁴ : Η δογματική παράδοση της Νομικής τις απωθεί, τις ωθεί προς το μέρος των πολιτικών επιστημών, της κοινωνιολογίας, εθνολογίας, ανθρωπολογίας, ιστορίας. Και σε όσες ευρωπαϊκές χώρες αυτές οι επιστήμες έχουν μακρά παράδοση και συνομιλούν οι ίδιες με το δίκαιο γίνεται περισσότερη δουλειά, ενώ σε μας στο μέτρο που είναι περιορισμένη και δεν επικοινωνούν με το δίκαιο γνωρίζοντας το βέβαια, δεν βοηθά και την ανάπτυξη της προβληματικής του φύλου στην ελληνική νομική επιστήμη που έχει η ίδια αυτό το χαρακτηριστικό : να είναι κατά κλειστή- όχι εμπνεόμενη, βοηθούμενη από τις άλλες επιστήμες. Ναι, εδώ επισημαίνω ότι η μη αποδοχή του φύλου από τη Νομική αν και έχει βέβαια λόγους καταδικούς της, δεν είναι εντελώς άσχετη με τη σχετική 'ωρίμανση' άλλων επιστημών αλλά και την επικοινωνία μεταξύ μας, που αν δεν είναι ανύπαρκτη είναι επιφανειακή, δεν έχει γίνει κάποια δουλειά αλληλογνωριμίας των μεθόδων μιας εκάστης, επικρατεί ως προς αυτό άγνοια ή γενικόλογα ή ίσως και κάποια καχυποψία.

Κυκλοφορούν βέβαια και πάμπολλες μελέτες χρηματοδοτούμενες από την Ευρωπαϊκή Ένωση για την ισότητα των φύλων- για τις ετήσιες εκθέσεις, στα πλαίσια ad hoc προγραμμάτων που, δυστυχώς, στο χώρο του δικαίου σπάνια εισάγουν ή αξιολογούν ουσιαστικά την προβληματική του κοινωνικού φύλου. Αν και χρησιμοποιούν όρους όπως gender, gender mainstreaming και παρόμοιους που συνδέονται με το κοινωνικό φύλο, γιατί τους υποχρεώνουν οι ευρωπαϊκές προδιαγραφές για τη μελέτη, κάνουν κατάχρηση αυτών των όρων και τους αδειάζουν από το περιεχόμενό τους, τους «ξεκοιλιάζουν»⁵. Τούτο εξηγείται όχι μόνο με την ανεπάρκεια των εργαλείων της ελληνικής νομικής επιστήμης αλλά, επίσης, και με στόχους που έχει παραδοσιακά να υπηρετήσει η ισότητα κατά το κοινοτικό δίκαιο η οποία υποτάσσεται εξ αρχής στην οικονομία της αγοράς και τον ανταγωνισμό- αν και, κυρίως με τις νέες διατάξεις του Χάρτη της Νίκαιας για την ισότητα, που αντανακλώνται και στο υπό επεξεργασία Ευρωπαϊκό σύνταγμα, ανοίγονται θετικές προοπτικές- απλώς προοπτικές, δυνατότητες – ως προς την παραγωγική ένταξη της οπτικής του κοινωνικού φύλου και στην ελληνική νομική επιστήμη.

3. Στην πλημμυρίδα των νομικών εργασιών που εκπορεύονται από τις ανάγκες του ευρωπαϊκού δικαίου- και όχι μόνο σε αυτές- χρησιμοποιούνται φεμινιστικές θεωρήσεις και θεωρίες που εμπεριέχουν βέβαια την οπτική του φύλου, η κάθε

⁴ Πρέπει να εξάρουμε ωστόσο τις μελέτες, παρεμβάσεις και την επίδραση που είχε η κυρία Μαραγκοπούλου όσον αφορά τις θετικές δράσεις ως μέτρο προς την πραγματοποίηση της ουσιαστικής εξάιρεσης μεταξύ των φύλων και όχι ως εξαίρεση και «θετική διάκριση»- κατά το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και διάφορους θεωρητικούς- επί των αρνητικών διακρίσεων, που και λογικά δεν στέκεται.

⁵ Βλ. επί παραδείγματι το βιβλίο για το Gender mainstreaming στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το Ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό ινστιτούτο, Βρυξέλλες, 2001. Θα έλεγα πάντως ότι η άγνοια αυτών των ερευνητριών αντανακλά γενικότερες άνοιξιες και ελλείψεις κατάρτισης.

μια με τον τρόπο της, ίσως πολλές φορές ωστόσο δίχως κριτική πρόσληψη και κατά τρόπο ανεπεξέργαστο. Όσον αφορά λόγου χάρη την βία κατά των γυναικών γίνεται χρήση γενικευτικών σχημάτων και γενικευμένη θυματοποίηση των γυναικών— λόγου χάρη της θεωρίας της αμερικανίδας νομικού Cathrine MacKinnon με τον αστραφτερό νομικό κριτικό λόγο, που ωστόσο δεν προσιδιάζουν για την κατανόηση την ερμηνεία και του προαγωγή του νομικού λόγου στη χώρα μας- ο νομικός χώρος (επιστήμη)μας ενδιαφέρει εδώ, αλλού αλλιώς⁶. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες χώρες ευρωπαϊκές του Civil Law, και εδώ συμφωνώ με την παρατήρηση της Γερμανίδας νομικού και ιστορικού του δικαίου Ute Gerhard ότι τέτοιου είδους ‘ξεπατικώματα’ στην περιοχή του δικαίου “παραγνωρίζουν το πλαίσιο και αποφεύγουν ιδιαίτερα σημαντική εθνική διαφορά στην ιστορία του δικαίου και τη νομική κουλτούρα”⁷. Θα προσέθετα ακόμη ότι πρόβλημα για την προαγωγή της οπτικής του φύλου υφίσταται και όταν εισάγονται μεταμοντέρνες νομικές θεωρήσεις που θεμελιώνονται στην απόλυτη ελευθερία του υποκειμένου γυναίκα η οποία θεωρείται ως δυνάμενη πάραυτα να απαλλαγεί από κάθε είδος καθορισμό και περιορισμό- και αυτή η προσέγγιση έχει, σε τελική (νομική) ανάλυση, αναγωγές στην αγγλοαμερικανική νομική παράδοση και στη διαφορετική αντίληψη της ισότητας⁸. Στο αμερικανικό δίκαιο η ισότητα πάει χέρι- χέρι με την ελευθερία- και τρέχουν μαζί μεθυσμένες στις απέραντες εκτάσεις του νέου κόσμου για να τον κατακτήσουν, ενώ στη Ευρώπη η ισότητα πράγματι συμβαδίζει με την αλληλεγγύη και συνδέεται ιστορικά με αιματηρούς αγώνες των εργαζομένων, που έχουν γράψει δίκαιο και αφορούν έμμεσα και το φύλο-(η αναπαράσταση της ισότητας μέσα από τους κανόνες και την ιστορία του δικαίου σαφώς διαφέρει ένθεν και ένθεν του Ατλαντικού και μάλλον απρόσφορη εδώ η μεταφορά των θεωριών σε ότι αφορά τη θεωρία και εφαρμογή των κανόνων του δικαίου). Εκείνο που θέλω να πω- να υπογραμμίσω- είναι η ανάγκη μεγαλύτερης έρευνας σε σχέση με τα συγκεκριμένα, τα πολύ συγκεκριμένα ελληνικά δεδομένα όσον αφορά την οπτική των φύλων, πράγμα που δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να μην εντοπίζονται προβλήματα ή προσεγγίσεις που η ελληνική επιστήμη του δικαίου θέλει να αγνοεί και να μην βλέπει, όπως- μεταξύ άλλων- είναι τα νομικά προβλήματα που θέτουν οι λεσβιακές σχέσεις, το πως δομείται η ανδρικότητα από τους νομικούς κανόνες, ή η σχέση φύλου, δικαίου, ψυχανάλυσης και ή σχέση γλώσσας δικαιοκτικής και φύλου.

⁶ Η μεγάλη διαφορά φαίνεται στα θέματα σεξουαλικής παρενόχλησης, όπως δείχνει κυρίως ρύθμιση στη Γαλλία αυτού του πολύ παλιού μεν αλλά καινοφανούς νομικού φαινομένου.

⁷ Ute Gerhard, *Debating Women’s Equality, Towards a Feminist Theory of Law from a European Perspective*, μτφρ από τα γερμανικά από τις Allison Brown και Belinda Cooper, 2001, Rutgers σελ. γράφει “...neglect context and elide crucial national difference in legal history and legal culture”. Προσωπική εμπειρία από Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας: ορισμένοι συνάδερφοι προερχόμενοι από τις Ηνωμένες Πολιτείες έρχονταν με τις έτοιμες θεωρίες-ως ετοιμοπαράδοτα επεξεργασμένα προϊόντα που ήθελαν να εφαρμόσουν, ή πίστευαν πως ταίριαζαν και στην ευρωπαϊκή περίπτωση, με παντελή έλλειψη εκ μέρους τους τόσο του συγκριτικού δικαίου όσο και του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού.

⁸ Η επίδραση του δικαίου των ΗΠΑ στο θέμα της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και στα κράτη μέλη των οποίων οι έννομες τάξεις των κρατών επηρεάζονται άμεσα, παρόλο που είναι αδιαμφισβήτητη (βλ. Rachman, *L’americanisation du droit, Archives de la philosophie du droit*, 1998), δεν έχει ακόμη αξιολογηθεί- κυρίως οι συνέπειές της σε αυτό που αλλού έχω αποκαλέσει «συναισθηματικό έλλειμμα» και συνδέεται με την διαχωρισμό της οικονομίας, και μέσω του δικαίου, από τις θεμελιώδεις ανάγκες των ανθρώπων.

4. Προβλήματα αόρατα και προβλήματα ‘ασύλληπτα’.

α. Δεν υπάρχει, καθόσον γνωρίζω, νομικός προβληματισμός εκπεφρασμένος-στα ελληνικά νομικά περιοδικά και συγγράμματα- όσον αφορά τις σχέσεις των λεσβίων γυναικών, ενώ αλλού η λεσβιακή νομική θεωρία γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη και πλούσια είναι η σχετική νομική βιβλιογραφία. Παραπέμπω σε κείμενα όπως το *Fragments in Lesbian Legal Theory*⁹, και επισημαίνω τη χρησιμότητα και το ενδιαφέρον μιας ευρύτερης έρευνας, που μπορεί να μας δείξει άγνωστες όψεις της οργάνωσης σεξουαλικότητας που μια πτυχή της περιγράφει- πιστεύω ότι δεν είναι απλώς λογοτεχνικό- το κόκκινο βιβλιάρaki “Αι αγαπώσαι”¹⁰. Ως γνωστόν η ομοφυλοφιλική σχέση των γυναικών αγνοείται κατά παράδοση από το δίκαιο, στη χώρα μας και αλλού, τέτοιου είδους σχέση είναι αόρατη για τον νομοθέτη. Το θέμα πάντως της ισότητας στις εργασιακές σχέσεις όσον αφορά γενικά τους ομοφυλόφιλους, αντιμετωπίζεται από το ευρωπαϊκό δίκαιο που προβλέπει “κατάργηση διακρίσεων λόγω ...σεξουαλικού προσανατολισμού” και δίνει τη δυνατότητα ευρύτερης ενασχόλησης με το θέμα στην ελληνική νομική επιστήμη.

β. Η νομική επιστήμη στη χώρα μας δεν έχει ακόμη ασχοληθεί με της σχέση δικαίου, φύλου και ψυχανάλυσης- ούτε καν όμως με το δίκαιο και την ψυχανάλυση, σίγουρα λόγω και της μεγάλης καθυστέρησής που έχει η ανάπτυξη της επιστήμης αυτής στην Ελλάδα- ενώ στη Γαλλία και τις αγγλοσαξωνικές χώρες η σχετική συζήτηση έχει την τελευταία δεκαετία εγκατασταθεί. Η κατανόηση της ψυχαναλυτικής προσέγγισης σύμφωνα με την οποία ο Νόμος ανήκει στη συμβολική τάξη, όπου υπάρχει πειθαρχία, απαγόρευση, τάξη, και κυριαρχεί ο λόγος –νόμος του πατέρα¹¹, για το ρόλο του δικαίου στη διαμόρφωση των σχέσεων των φύλων με τους ρόλους που επέβαλε, ή και συνεχίζει να προάγει, θεωρούμε πως είναι απολύτως αναγκαία όσον αφορά την οπτική του φύλου.

Όπως επίσης και η ανάλυση της γλώσσας των νόμων¹², των δικαστικών αποφάσεων και γενικά των νομικών κειμένων ως προς την κατασκευή της σεξουαλικότητας, των παρεκκλίσεων, των κυρώσεων.

γ. Η σύνδεση μεταξύ ανδρικότητας-masculinity αγγλιστί- και νόμου είναι παντελώς άγνωστη, θα μπορούσαμε να πούμε και ‘ασύλληπτη’ από την ελληνική νομική επιστήμη. Η θεωρητική ενασχόληση, η προβληματικοποίηση της σχέσης μεταξύ του «νόμου» και της «ανδρικότητας» δεν τίθεται και δεν υφίσταται παρ’ ημίν, η βαρύτητα δηλαδή του νόμου στον καθορισμό της ανδρικής υποκειμενικότητας και ότι αυτό συνεπάγεται. Έτσι δεν μπορεί να γίνει κατανοητή η ανδρική νομική (δικαιική) παράδοση- δεν υπάρχει και άλλη πλην της ανδρικής - που εκφράζει την ανδρική νομική αυθεντία, έτσι όπως καθορίζει τις σχέσεις εξουσίας μέσα από τις νομικές ρυθμίσεις. Αυτό καθαυτό το γεγονός ότι Δίκαιο στο σύνολό του δημιουργήθηκε στα πλαίσια θεωριών και θεσμών που έχουν αναπτυχθεί από άνδρες και εκφράζουν προτεραιότητες και

⁹Βλ. Saphho goes to School, *Fragments in Lesbian Legal Theory*, 1998, Leslie J. Moran, Daniel Monk, Sara Beresford (επιμ.) *Legal Queeries. Lesbian, Gay and Transgender Legal Studies*, 1998

¹⁰ Μηνάς Χριστόπουλος, *Αι αγαπώσαι*, εκδ. Άγρα, 1991

¹¹ Βλ. πρόχειρα Pierre Legendre, *Law and Unconscious: A Legendre Reader*, Language, Discourse, Society, x.x, P. Goodrich- D. Carlson (επιμ.) *Essays in Jurisprudence and Psychoanalysis*, University of Michigan Press, Av Άρμπορ, 1998

¹² Γιώτα Κραβαρίτου, *Ο λόγος της ποιήτριας στο Νομική και Ποίηση* (υπό έκδοση)

στόχους τους δεν νοείται, δεν είναι αντιληπτό, ως αντικείμενο έρευνας ή διδασκαλίας. Το έμφυλο (gendering) γενικά όλων αυτών των διαδικασιών δεν απασχολεί. Ετούτη η νέα επιστημολογική προσέγγιση- η οποία δεν οφείλεται στις κριτικές νομικές σπουδές που έχουν τους περιορισμούς των μαρξιστικών ως προς το φύλο αλλά στις γυναικείες σπουδές¹³- που θέτει την «ανδρικότητα» στο επίκεντρο της αποδόμησης της εξουσίας του νόμου δεν έχει τεθεί ακόμη στην ελληνική νομική ατζέντα : από όσο γνωρίζω το πρόβλημα παραμένει άγνωστο. Αν στο αγγλικό δίκαιο, στα πλαίσια του οποίου έχει αναπτυχθεί η σχετική προβληματική, το ζήτημα της ανδρικότητας έχει την ίδια σχέση με το οικογενειακό δίκαιο όσο και με το εμπορικό- δηλαδή καμία- στη χώρα μας είναι ακόμη «ασύλληπτο».

5. Το πέπλο που εμποδίζει την ελληνική νομική επιστήμη να διακρίνει, να δει την οπτική του φύλου είναι – ακόμη- πολύ πυκνό. Δεν είναι ωστόσο μόνο αναγκαία σήμερα η ανάπτυξη της οπτικής αυτής στην ελληνική νομική επιστήμη, σε ορισμένους κλάδους της τουλάχιστον- συνταγματικό, οικογενειακό, εργατικό λόγω χάρη, όπου υφίστανται ορισμένες αποσπασματικές μελέτες - αλλά υπάρχουν και δυνατότητες, προκλήσεις, μεγάλες θεωρητικές τουλάχιστον επεξεργασίας, κυρίως γιατί: Πρώτον, οι πιο πολλοί κλάδοι του δικαίου οφείλουν, αν όχι να λογαριαστούν, τουλάχιστο να ασχοληθούν, να αναφερθούν στην Ισότητα. Δεύτερον, γιατί το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με τον τρόπο του βέβαια και για τους λόγους του, έχει ως στόχο την ισότητα των φύλων- μπορεί να θέσει έτσι, να προκαλέσει μάλλον και τη διερεύνηση της οπτικής του φύλου. Τρίτον, η Νομική έχει θυλιοποιηθεί, «εκθηλωνθεί», πώς να το πούμε. Αν πριν από έναν ακριβώς αιώνα η Καλλιρρόη Παρέν έγραφε στην Εφημερίδα των Κυριών ότι η Νομική Σχολή των Αθηνών δεν είχε πάρει ούτε μια γυναίκα- «Δικηγόρος ούτε μία»- σήμερα η πλειοψηφία των εισαγομένων ανήκουν στο θηλυκό γένος και μεγαλώνει και η παρουσία τους στο διδακτικό προσωπικό. Πληρουμένων ορισμένων άλλων προϋποθέσεων, η βιωμένη εμπειρία (lived experience) που ορισμένες φεμινιστικές προσεγγίσεις την θεωρούν αναγκαία προϋπόθεση στην ανάπτυξη μιας φεμινιστικής θεώρησης του δικαίου, θα μπορούσε να παίξει κάποιο ρόλο στη (νομική) επεξεργασία της οπτικής του φύλου.

Έχει καταστεί αναγκαία στην ελληνική επιστήμη του δικαίου- δεν θα μπορούσαμε βέβαια να μιλήσουμε για εγκατάλειψη της δογματικής μεθόδου, αυτό βέβαια δεν θα ήταν δυνατό- ο εμπλουτισμός της μελέτης του δικαίου με την διεπιστημονική μέθοδο, το άνοιγμά της προς τις κοινωνικές επιστήμες, προς το συγκεκριμένο, τις μοντέρνες θεωρήσεις. Είναι απαραίτητη η μελέτη των νομικών φαινομένων από κοινού με τις κοινωνικές πρακτικές όπως και τις ιστορικές πρακτικές.

Ιδιαίτερη σημασία θα έδινε στην καταγραφή της ελληνικής νομικής ιστορίας όσον αφορά το γυναικείο φύλο, όχι μόνο τις διεκδικήσεις του εξεγερμένου ή προοδευτικού γυναικείου κινήματος αλλά και τις διατάξεις των ελληνικών νόμων, και προπαντός των εθίμων, κυρίως εκείνων των εποχών- ιστορικών περιόδων που καθόλου δεν μοιάζουν- ή πολύ λίγο συμπλέουν με αυτές άλλων χωρών, κυρίως την εντόπιση και αξιολόγηση των αντιφάσεων τους ως προς την ισότητα που θα συνδεθεί με την οπτική του φύλου. Δεν έχουμε συγκεντρώσει ακόμη το υλικό μας- εγώ νομίζω ότι θα άρχιζα από τον πρώτο αστικό κώδικα

¹³ Richard Collier, *Masculinity, Law and the Family*, 1995, σελ.35

που γράφηκε σε ελληνική γλώσσα επί Τουρκοκρατίας στις Παραδουνάβιες κτήσεις, τον κώδικα Καρατζά, ο οποίος στο πρώτο τμήμα του περί προσώπων, μιμούμενος το πνεύμα του Ναπολεόντειου Κώδικα αλλά σε ελληνική του καιρού εκείνου εκδοχή (τουρκοκρατία ακόμη), στο πρώτο κεφάλαιό με τίτλο “Περί ανδρών και γυναικών” και στο πρώτο άρθρο με τις εξής τρεις φράσεις, ή εδάφια όπως λέμε εμείς οι νομικοί, ξεκαθαρίζει τη θέση των ανδρών και τη θέση των γυναικών στην κοινωνία :στους μεν πρώτους δίνει την εξουσία της δημόσιας σφαίρας και όλα τα αξιώματα, για τις δευτερες προβλέπει ρητά ότι εκεί δεν έχουν καμιά απολύτως θέση.

“Οι άνδρες μόνοι γίνονται άρχοντες, κριταί, κυβερνήται δημόσιοι.

Οι άνδρες μόνοι γίνονται αρχιερείς, ιερείς, διάκονοι.

Αι γυναίκες από κάθε πολιτική αξίαν, εξουσίαν, και υπηρεσίαν δημόσιαν εμποδίζονται.”

Για μας τις νομικούς τα λόγια του Νόμου είναι σαν να βγαίνουν από το στόμα μιας παντοδύναμης νεράιδας ή ενός παντοδύναμου δράκου που με αυτά ντύνει και φτιάχνει την πραγματικότητα, αυτή παίρνει το σχήμα, την όψη των μαγικών λόγων του νόμου και δημιουργεί έτσι μια δημόσια σφαίρα χωρίς τις γυναίκες. Γιαυτό τώρα- που αποχτήσαμε κάποια αυτογνωσία και φωνή, ζητάμε από το Νόμο να εκφέρει άλλα λόγια, θετικά για το ‘δεύτερο φύλο’. Λόγου χάρη: “Όχι μόνο οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες γίνονται αρχόντισσες, κριτές, κυβερνήτες δημόσιοι, και γιατί όχι, και αρχιερείς, ιερείς, διακόνισσες. Οι γυναίκες από κάθε πολιτική αξία, εξουσία, και δημόσια υπηρεσία όχι μόνο δεν εμποδίζονται, αλλά και καταλαμβάνουν μπορεί και το ήμισυ των θέσεων- για λόγους δικαιοσύνης και ισότητας προς το άλλο φύλο, για να μην κάνουμε αντιστροφή και πούμε να μπει στη θέση της λέξης άνδρες η λέξη γυναίκες, στη θέση του πατέρες οι μητέρες”. Θέλω να προσελκύσω την προσοχή σας στο γεγονός ότι έχουμε τις δικές μας, τις νομικές, μεθόδους και τρόπους σκέψης- ως κανονοκρατική επιστήμη πρέπει όχι απλώς να ακούμε κριτική αλλά και να προτείνουμε τι πρέπει να γίνει, τι πρέπει να λέει ο κανόνας- αν η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία “σκέφτονται” αλλιώς, τις ενδιαφέρουν άλλα στοιχεία, οι όψεις της πραγματικότητας, καλά κάνουν, παρακαλούμε μόνο να κατανοήσουν και τους δικούς μας τρόπους- για τούτο χρειαζόμαστε επικοινωνία, δεν έχουμε, το επαναλαμβάνω και υπογραμμίζω, ακόμη διάλογο και επικοινωνία μεταξύ μας.

Προς στιγμὴν πιστεύω ότι θα πρέπει να διερευνηθεί η αόρατη στα συγγράμματα νομική ιστορία των γυναικών, του φύλου, λόγου χάρη στον ναπολεόντειο Αστικό κώδικα που πάντα εξυμνείται χωρίς καμιά αναφορά στο φύλο, να ασκηθεί κριτική σε αναλύσεις εργατικού δικαίου που ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζουν ως ευεργετικές ή προστατευτικές τις διατάξεις που έχουν σχέση με την άδεια τοκετού έχοντας ως μέτρο μοναδικό και πρότυπο τον άνδρα εργαζόμενο-μόνο που το σώμα του δεν γεννάει και η άδεια τοκετού είναι αναγκαία και αδήριτη συνθήκη της ανθρώπινης αναπαραγωγής- και όχι ευεργησία προς τις γυναίκες.

Να μελετηθούν οι εποχές που ο εθνικός νομοθέτης κινείται όχι απλώς σαν κάβουρας αλλά μάλλον ως εξάπους ή και οκτάπους, όλες τις κινήσεις του οποίου δεν γνωρίζουμε, δεν έχουμε ακόμη κάμει τον συσχετισμό τους. Όπως επί παραδείγματι την δεκαετία του πενήντα, μετά την μοναδική εμπειρία εξόδου των γυναικών από το σπίτι κατά την αντίσταση και τον εμφύλιο, τις βαθύτατες αλλαγές που υφίσταται η ελληνική οικογένεια- κυρίως της αριστεράς που είναι κατατμημένη, φυλακή, εξορία, κομμάτια της στις ανατολικές χώρες- εποχή που ο νομοθέτης από τη μια παραχωρεί δικαίωμα ψήφου (βιτρίνα εκσυγχρονισμού σε

εποχή γενικευμένης πολιτικής καταπίεσης) και από την άλλη τα δικαστήρια της χώρας καταδικάζουν σε διαζύγιο εις βάρος γυναικών επειδή δεν θέλησαν να αφήσουν την εργασία τους μετά το γάμο- ο σύζυγος δεν δίνει την συγκατάθεσή του- ή επειδή δεν ακολουθεί το σύζυγο όταν παίρνει μετάθεση, τα παιδιά δεν μπορούν να γραφούν στο σχολείο από τη μητέρα, κλπ, κλπ, ο κηδεμόνας είναι άντρας.

Θα πρέπει, θεωρώ, να μελετηθεί η νομοθεσία και ο τρόπος της κατασκευής του φύλου, τις διατάξεις που ρυθμίζουν τη χρήση του σώματός τους και ιδιαίτερα της σεξουαλικότητάς τους. Οι ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις και η αποδόμηση του λόγου και των διχοτομιών του φύλου και αυτές αναγκαίες¹⁴. Ωστόσο αυτές οι μοντέρνες αναλύσεις του δικαίου, όσο απαραίτητες και αν είναι, δεν θα μπορέσουν από μόνες τους να εμβολήσουν την στερημένη προβληματικής φύλου Νομική Επιστήμη. Νομίζω ότι, θα πρέπει να γίνει ταυτοχρόνως και έρευνα φύλου με τις κλασικότερες μεθόδους για να προαχθεί η οπτική του φύλου.

Είναι νωρίς ακόμη αλλά βέβαιο, πιστεύω, ότι τα συγγράμματα της νομικής θα πρέπει κάποια στιγμή στο μέλλον να ξαναγραφούν, όπως έγινε και με τα αναγνωστικά του Δημοτικού, με βάση την οπτική του φύλου.

Δεν υπάρχουν στη χώρα μας παρά ελάχιστες μελέτες για το κοινωνικό φύλο στη νομική επιστήμη, η προβληματική αυτή είναι ακόμη ευρύτατα άγνωστη- και ενώ είναι αδιαπέραστη ακόμη η Νομική από την προβληματική και οπτική του φύλου αυτή η ίδια ασχολείται, και δεν μπορεί να κάνει άλλο από το να ασχολείται, με την ισότητα. Η δυναμική δηλαδή που περικλείει η επιστήμη του δικαίου όσον αφορά την ουσιαστική ισότητα είναι μεγάλη, τρομαχτική ίσως για οροσμένους. Εδώ θα πρέπει να γίνει δουλειά τόσο με τη σκευή των φεμινιστικών θεωριών όπως δουλεύαμε την παλιότερη εποχή- στην Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ- και χωρίς να εγκαταλείψουμε το γενικευτικό κριτικό λόγο ταυτοχρόνως να χρησιμοποιήσουμε τα εκλεπτυσμένα τεχνικά εργαλεία για το κοινωνικό φύλο, που δεν αγνοεί τις πολύπλοκες και τεχνικές νομικές ρυθμίσεις των θεμάτων τα οποία μας απασχολούν- δουλειά σκληρή, άχαρη πολλές φορές, αλλά απαραίτητη για την είσοδο και εδραίωση του κοινωνικού φύλου στην ελληνική επιστήμη του δικαίου. Απαραίτητη τόσο, όσο και ο διάλογος του Δικαίου για το φύλο με τις άλλες επιστημες: ας ευχηθούμε εδώ να γίνει μια γόνιμη συνάντηση.

¹⁴ Όπως και οι αναλύσεις που θεωρούν ότι ο ίδιος ο νόμος δημιουργεί τις διαστροφές και τις παραβατικές ερωτικές συμπεριφορές, βλ. επί παραδείγματι Carl F. Stychin, Law's Desire, Sexuality and the Limits of Justice, 1995, Unmanly diversions- The construction of the homosexual body (politic) in law, σελ. 117 επ.